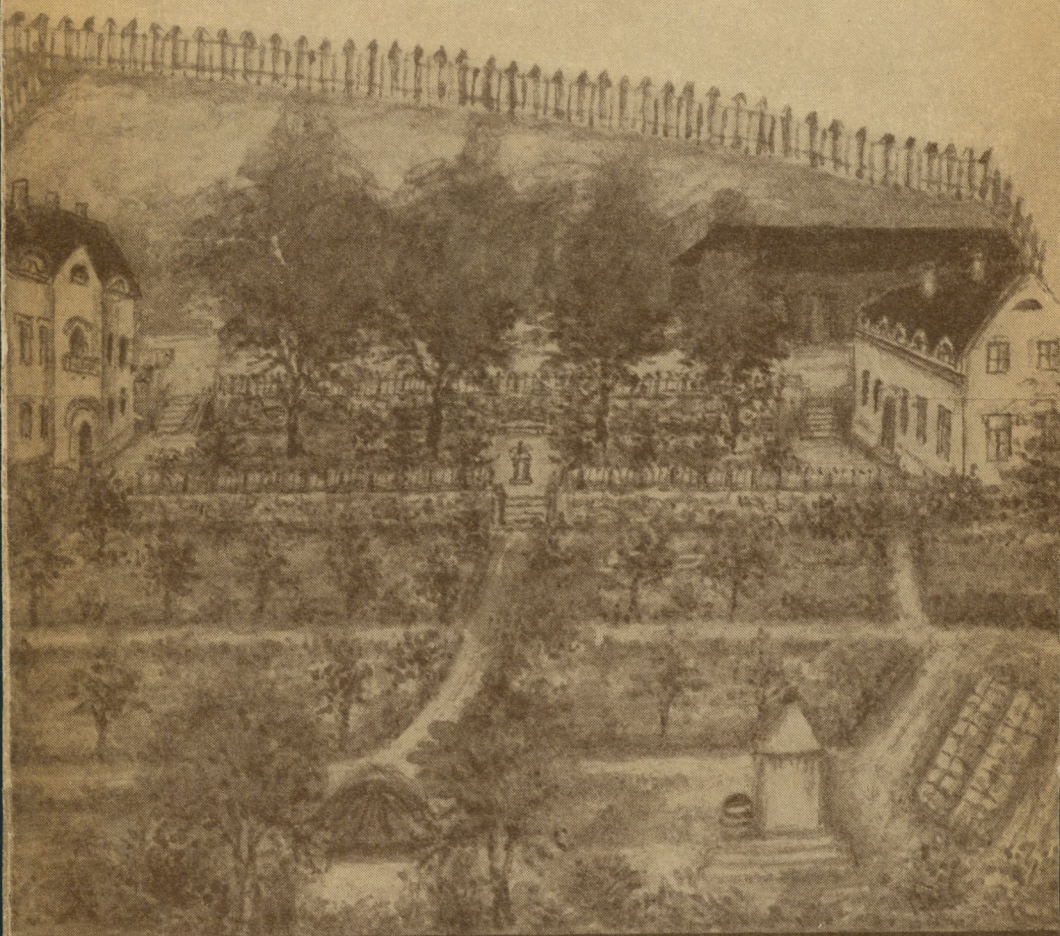
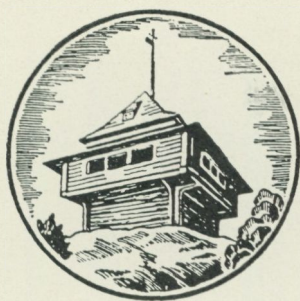

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 1952

H. M. KONUNG GUSTAF VI ADOLF — *musseimannen*.
Vid den nyordnade skråavdelningens öppnande den 22 maj 1951.

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1952

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · ERIK ANDRÉN

Redaktör: Erik Andrén

Omslagsbilden visar en detalj ur en akvarellmålning av malmgården Henriksdal vid Surbrunnsgatan i Stockholm. Gårdsbebyggelsen — där Artur Hazelius' födelsehus, nu på Skansen, utgör högra flygeln — behandlas i årsboken på sid. 87. Målningen är utförd ur minnet av fröken Emelie Carger och tillhör museets nyförvärv (inv.-nr 244 126).

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1952

Djuptrycksplanser från Nordisk Rotogravyr

MATBESTICK I ROKOKO

av Kersti Holmquist

I förteckningen över de stockholmsguldsmeder, som måndagar och torsdagar under året 1763 vandrade till kontrollverket för att få arbeten proberade och stämplade, bryts raden av skråbundna "silfverarbetare" och "jouvelerare" av en främmande titel. Det är "fabriqueur" Isac Trybom som gått vid sidan av Stockholms guldsmedsämbe med dess mästerskapsfordringar och i stället öppnat egen verkstad med Kommerskollegii privilegium på fickan.

1740 års riksdag hade fastslagit, att manufakturister och fabrikörer inte fick arbeta på de områden som av ålder tillkom skråhantverkarna. Beträffande guldsmedsyrket tillämpades bestämmelsen så att Kommerskollegium beviljade privilegier för tillverkning av produkter, som dittills utgjort en ringa del av guldsmedernas hantering men vilka nu från 1700-talets mitt blivit allt mer efterfrågade och spridda artiklar. Det gällde urboetter och det gällde även den föremålsgrupp som Trybom kom att specialisera sig på.

Den 18 januari 1763 föredrogs i Kommerskollegii manufakturdivision en ansökan av guldsmedsgesällen Isac Trybom att få förfärdiga urfoder, och eftersom "Urfoders förfärdigande af Guld och Silfwer är ett giöromål hwarmed Guldsmedsembetet sig inte egenteligen befattar" och urfabrikerna dessutom klagat över bristen på boetter, fick han sitt tillstånd med order att rätta sig efter kontrollstadgan. Hans arbetssedlar på kontrollverket visar också, att han verkligen förfärdigade urfoder under det första året. Men den 27 februari 1764 skrev han för första gången ned ordet

Denna uppsats ingår i en handskriven festskrift till förste intendenten vid Nordiska museet fil. dr Brynolf Hellner på 50-årsdagen den 2 dec. 1950.

"knivskaft" på sin arbetsedel, och det är detta ord som så enstaka kom att upprepas år efter år ända fram till 1784 — en bjärt kontrast mot de skråorganiserade silverarbetarnas arbetssedlar med deras brokiga innehåll av mjölk- och kaffekannor, skospännen, punschslevar, snusdosor, tumlare, käppknoppar, témaskiner osv. Den 11 januari samma år hade han fått Kungl. Maj:ts tillstånd att tillverka knivskaft.

När Trybom började sin verksamhet var steget ännu tämligen långt till 1800-talets prydliga rad av matverktyg i olika format, som inramade tallriken på bordets vita damast där samtliga verktyg var av silver och i enhetlig uniform av exempelvis "ny engelsk" eller "olga"-modell. Visserligen kunde sked, kniv och gaffel redan under 1600-talets slut ha likadana filigranmantlade silverskaft, men varje bestick bildade i allmänhet en sluten enhet, som förvarades i saffianklätt fodral med ägarens initialer i guldtryck, bild 1. Denna sed med personligt matsilver har för övrigt sena utlöpare i 1800-talets resebestick.

Den moderna skedtypen med platt skaft, som slog igenom vid 1700-talets början, lånade även sin form åt den mer sällsynta silvergaffeln. Kniven däremot, som av funktionella skäl behöll det rundade, fyllda skaftet, eftersträvade man ej att innesluta i enheten genom samma ornament och liknande utformning. I många fall har knivskaftet troligen varit av ett helt annat material. Från 1700-talets förre hälft har bevarats fler silvergafflar än knivar. Det visar sig även vid en genomgång av stockholmsguldsmedernas arbetssedlar från 1750-talet att gafflar tillverkades i ett betydligt större antal än knivskaft för att inte tala om skedarnas mångfald. Medan skedar och gafflar räknas i dussin-tal eller möjligen i halvdussin, förekommer knivskaften oftast i enstaka exemplar eller i par men sällan i halv- eller heldussin. Endast de mest produktiva guldsmederna svarar någon gång för större antal. Rokokomästaren Kilian Kelson redovisar vid olika tillfällen ett halvt dussin knivskaft, och Jonas Ronander, en av de flitigaste guldsmederna i huvudstaden och därmed i landet, har på sin arbetsedel den 28 januari 1754 1 1/2 dussin gafflar, 1 1/2 dussin skedar och 1 1/2 dussin knivskaft. Men detta är som sagt rena undantagsfall.

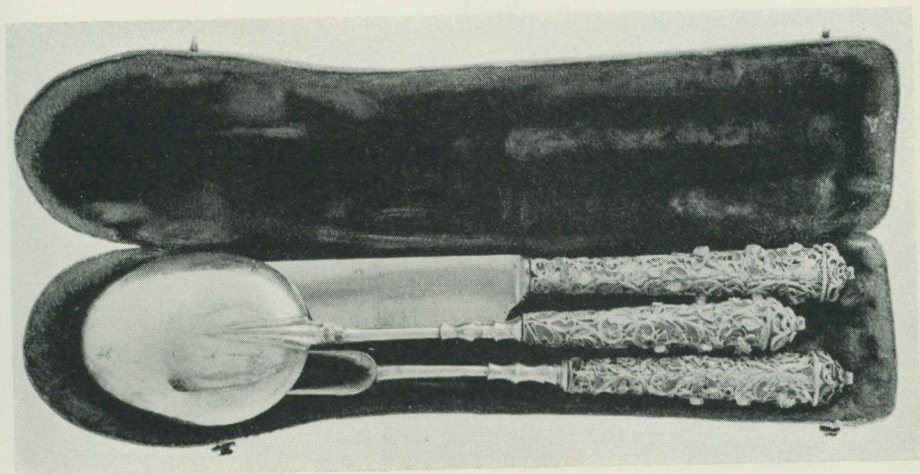

Bild 1. Matbestick av delvis förgyllt silver, filigranmantlade skaft med emaljlinläggningar; skeden stämplad av Johan Ulrik Kickow, Stockholm, 1690. I privat ägo.

När Trybom den 27 februari 1764 lämnade sin första arbets-sedel på knivskaft — 8 stycken — överskred han med ett slag den övriga sammanlagda produktionen under januari och februari och med de snabbt därpå följande posterna på 16, 24 och 15 knivskaft har han definitivt tagit ledningen inom knivskaft-tillverkningen. Det är alltså här fråga om produktion av en speciell guldsmedsartikel i stor skala, den enda som förekommer vid denna tid med undantag av boettmakarnas urboetter.

Enligt hallordningen 1770 måste manufakturisten vara utlärd mästare i sitt yrke, vilket fabrikören inte behövde, under det att båda i motsats till den vanlige hantverksmästaren stod utanför skråtvånget. Men trots att Trybom inte avlagt mästarprov var han troligen en kunnig guldsmed med en gedigen gesällutbildning bakom sig. Enligt Stockholms mantalslängd för 1755 var han detta år 23-årig guldsmedsgesäll hos Jonas Ronander. Ronander som blev mästare 1749 och dog 1781 var en av de skickligaste rokokomästarna och från hans verkstad utgick en stor och mångsidig produktion. Hans namn har tidigare nämnts i samband med

tillverkning av knivar före Tryboms tid. I 1760 års mantalslängder står Trybom upptagen bland Lars Stabaeus åtta gesäller. Även där måste han ha tillbringat en nyttig lärotid, ty vid sidan av sin tillverkning av ålderdomliga bågare, kåsor och skedar som såldes på lappmarknaderna drev Stabaeus även en då fullt modern rokokotillverkning.

Isac Trybom bosatte sig i Klara på Västra Beridarebangatan nr 8 (?) i kvarteret Adam och Eva, och där återfinnes han i mantals- och kronotaxeringslängder t. o. m. 1780. Tillsammans med sin hustru Christina Elisabeth hade han fyra barn, tre söner och en dotter. I verkstaden arbetade i genomsnitt två gesäller och två eller tre lärgossar. Det var alltså en medelstor verkstad och motsvarade i storlek majoriteten av verkstäderna inom Stockholms guldsmedsämbe.

Under åren 1764 till och med 1783 var Trybom en trägen gäst på kontrollverket ungefär en gång i veckan med undantag för de sista åren. Hans produktion tecknar en stigande och sedan sjunkande kurva, där höjdpunkten ligger vid 1770-talets mitt. Det ständigt återkommande ordet knivskaft är någon gång utbytt mot ordet ljustakar på arbetssedlarna. Ibland redovisas gafflar tillsammans med knivskaften men i ett förvånansvärt litet antal då man jämför med det bevarade beståndet av Tryboms tillverkning, där gaffeln är ungefär lika vanlig som kniven. Troligen beror detta på att föremålen inlämnades till kontrollverket i så ofärdigt tillstånd, att man sedan kunde göra gafflar lika väl som knivar av dem. Sannolikt var de båda skafthalsvorna liksom nu för tiden hoplödda vid inlämnandet, men de var ofyllda och omonterade för att vid vägningen vara så lätta som möjligt för att stämpelavgiften skulle bli låg.

Går man till handböcker från tiden för att få reda på någonting om tillverkningen av knivskaft, finner man att Hallens Werkstätte der heutigen Künste (del III, Brandenburg u. Leipzig 1764) endast nämner en tillverkningsmetod för knivens skålla, nämligen gjutningen. Detsamma är förhållandet med Krünitz' Oeconomische Encyclopädie, Berlin 1778. Fransmannen Pagé, som 1878 publicerade sitt verk i sex delar om knivsmide, La coutellerie, har ej någon uppgift om hur silverskaft tillverkades

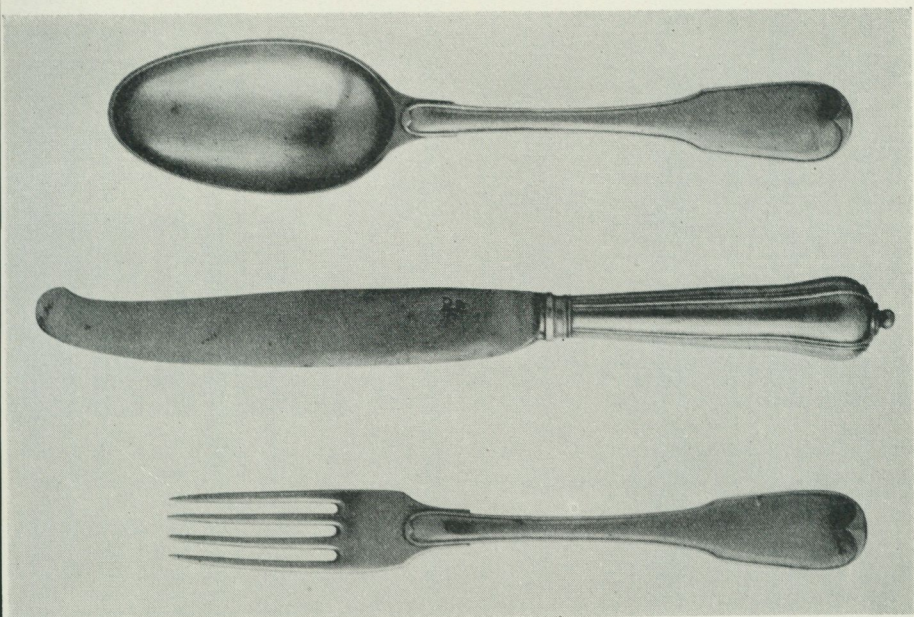

Bild 2. Matbestick av förgyllt silver tillverkat av Jonas Ronander, Stockholm, 1774. Nordiska museet 161 021.

före 1764. Däremot nämner han att knivsmeden Govet i Paris detta år fick tillstånd att sätta upp en press (balancier) för att pressa (frapper) knivskaft, varigenom tillverkningen av silverskaft blev mindre dyrbar och formgivningen lättare. Moderna engelska handböcker nämner, att det i England under 1700-talets senare hälft blev vanligt med pressade knivskaft av tunt silver, vilka fylldes med en hartsartad massa. Framför allt framställdes de i Sheffield, som var en föregångsstad när det gällde industrialiseringen av silversmide och plätertilverkning.

Tryboms silverskaft är otvivelaktigt pressade. Nordiska museet äger ett tiotal av hans knivar och gafflar, vilka inkommit från skilda håll, men ett par av dem är i mycket dåligt skick. I sitt medfarna tillstånd avslöjar de emellertid en hel del om tillverkningstekniken. Ytan är bucklig och repad och hartsfyllningen

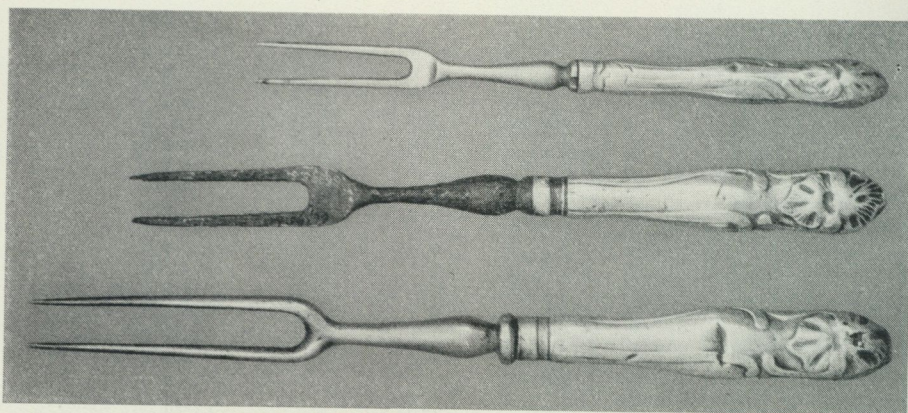

Bild 3. Gafflar stämplade av Isac Trybom, 1770, 1768 och 1770. Nordiska museet 116 518, 66 395 och 17 165.

lyser fram under den söndertrasade tunna silverplåten. Endast genom pressning kan man av så tunn plåt framställa föremål av denna typ. Tyvärr är det inte lätt att finna jämförelsematerial från andra guldsmeder. Knivarna från rokokotiden är tämligen sällsynta, om man undantager Tryboms och hans efterföljares produktion. Och gafflar med fyllda skaft är ännu mindre vanliga, ty liksom tidigare hade gaffeln i ett bestick samma utförande som skeden, medan Trybom och hans lärjunge utnyttjade sin materialbesparande teknik för såväl knivar som gafflar. Nordiska museet har emellertid en kniv av Jonas Ronander, Stockholm, 1774, som får tjäna såsom jämförelsematerial, bild 2. Den har ett betydligt tyngre och grövre utseende än Tryboms knivar. Sannolikt är den gjuten. Vid en jämförande vägning visar det sig, att en kniv av Isac Trybom från 1780 väger 37 gram och Ronanders kniv 130 gram. Tryboms kniv är 213 mm lång och Ronanders 236 mm, varav skaften är 95 resp. 94 mm. Utan att göra en noggrann beräkning av fyllningens och stålbladets vikt måste man ändå komma till det resultatet, att Ronanders skaft är avsevärt mycket tyngre än Tryboms. Är detta en enstaka företeelse eller var det verkligen så, att Tryboms tillverkningssätt skilde sig från

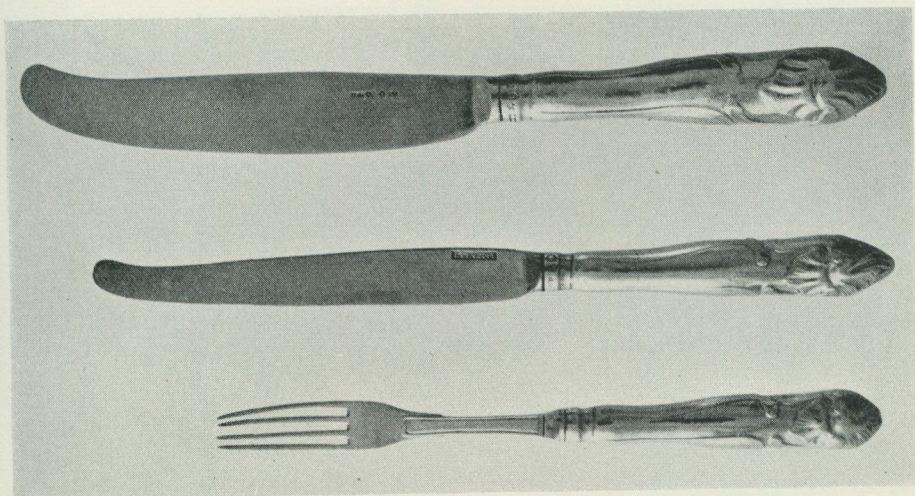

Bild 4. Kniv av C. G. Renander, kniv och gaffel av Isac Trybom; serien består av sju knivar och sju gafflar stämplade av Trybom 1765—1772 samt två knivar stämplade av Renander 1790 och 1799. I privat ägo.

övriga guldsmeders? Arbetssedlarnas viktuppgifter på ofyllda knivholkar av silver ger följande upplysningar:

"24 knivskaft väger tillsammans 12 lod" står det exempelvis på Tryboms arbetssedel den 23 januari 1775. Det är inte mycket — $\frac{1}{2}$ lod eller 6,6 gram stycket. Vikten på hans skaft kan variera på olika arbetssedlar, men den är snarare lägre än högre i de flesta fall. Siffrorna verkar nästan osannolika, när man jämför dem med övriga guldsmeders viktsiffror på knivskaft. 1754 vägde 5 kniv(?)skaft av Isak Sauer 5 lod stycket. 1775 inlämnade Petter Åkerman $1\frac{1}{2}$ dussin knivskaft à 64 lod, dvs. omkring $3\frac{1}{2}$ lod stycket. Jonas Ronander gjorde samma år 12 knivskaft och 10 par spännen, som tillsammans vägde 72 lod. Om man räknar med att spännena vägde 3 lod paret, har även dessa skaft en vikt på över 3 lod stycket. För att slutligen ta exempel från storguldsmeden Per Zethelius inlämnade han 1775 till kontrollverket 12 knivskaft à 5 lod stycket, 1780 4 knivskaft à 4 lod och 1784 7 knivskaft à 3 lod eller 39,6 gram stycket. Såväl knivarnas ut-

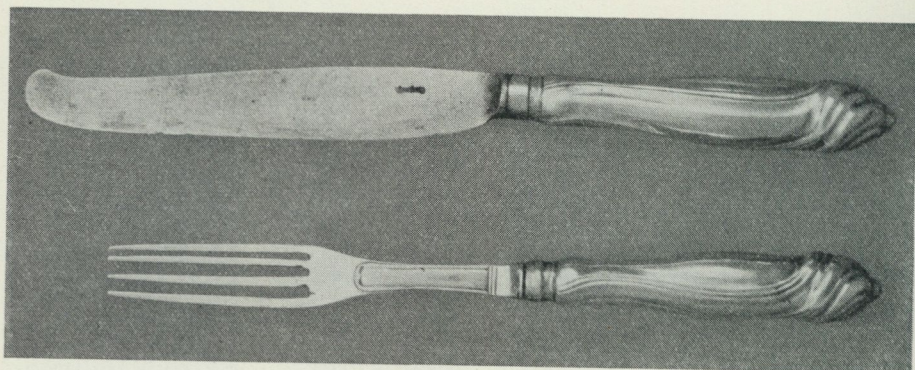

Bild 5. Kniv av C. G. Renander 1787, gaffel av Isac Trybom 1782; en av två knivar, en av två gafflar. Nordiska museet 206 202, 206 204.

seende som dessa viktsiffror visar, att guldsmederna ännu använde sig av den äldre, mer materialdragande och tidskrävande gjutningsmetoden med undantag av Trybom, som hade tillägnat sig den nya pressningstekniken. Med sin materialbesparande metod och sannolikt billigare priser stod han sig tydligen gott i konkurrensen med Stockholms storguldsmeder på 1760 — och 70-talen. År 1775 exempelvis tillverkade han i allmänhet fler knivskaft per månad än övriga guldsmeder tillsammans, även om man utgår ifrån att ungefär hälften av de s. k. knivskaften användes som skaft till gafflar.

Enligt mantalslängden för 1770 hade "Fouteral fabriqueur" Mr. Isac Trybom detta år två gesäller och tre lärgossar. En av lärlingarna var den 19-årige Carl Gideon Renander, som senare visar sig vara Tryboms unge styvbror. I 1775 års kronotaxeringslängd står Renander upptagen som guldsmedsgesäll och arbetar fortfarande hos Trybom. Samma år anhöll han emellertid om tillstånd att få öppna egen verkstad och hans ansökan föredrogs den 2 mars i Handels- och manufakturdivisionen av Kungl. Kommerskollegium. I protokollet heter det: "Föredrogs af Guld och Silfwer fabriques arbetare gesällen Carl Gideon Renander ingifwen ansökning om Privilegium att för egen räkning få här i Staden idka denna slöjd hwaröfwer Hall och Manufakturrätten

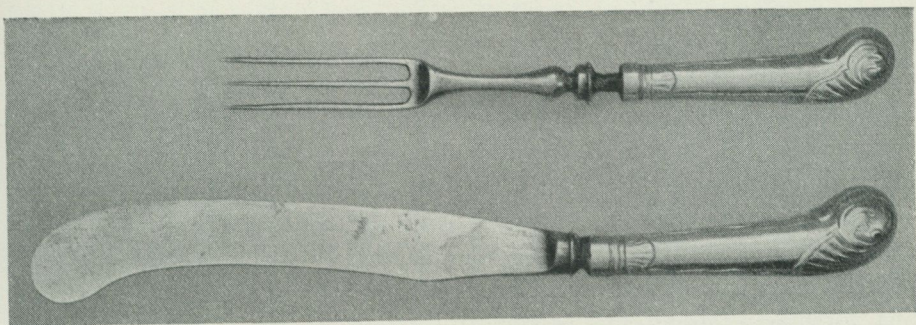

Bild 6. Matbestick av C. G. Renander 1795. Nordiska museet 111 021.

blifwit hörd samt Deputerade för Ståhl och Metall Fabriques Societeten jämte Guld och Silfwerarbetaren Isac Trybom med utlåtande inkommit och resolverades det hade bemålte Renander att förfärdiga och för Hall och Manufakturrätten härstädes ingifwa det af dess läromästare, förbemålte Isac Trybom, föreslagna mästarerprof bestående uti ett par Engelska Bord Ljusstakar med tunna pipor samt några sorter Engelska knifwar och gafflar. Om hwilket alt Hall och Manufakturrättens intygande till Kongl. Collegium borde inlämnas då Kongl. Collegium öfwer denna ansökning sig vidare wille utlåta". Från detta år finns bevarade två par ljusstakar, stämplade av Trybom och det är troligt, att det mästerstycke, som förelades Renander, var av samma typ, bild 8. Foten är driven på vanligt sätt, medan det hartsfyllda skaftet pressats i två hälfter och därefter löts ihop. Dessa Tryboms stakar skiljer sig från andra rokokoljusstakar vilkas skaft är gjutna antingen i ett stycke eller i två hälfter. Beträffande Renanders mästerstycke tycks saken ha stannat på denna punkt, ty hans namn förekommer inte vidare i Kommerskollegii protokoll under detta eller de närmast följande åren. Tydligen satte han i gång med sin tillverkning utan att avlägga mästarprov, ty redan den 19 juni samma år står han antecknad i kontrollverkets stämplingsböcker. Även han kallas för fabrikör. Han finns även upptagen i 1775 års hallrättsberättelse, där det meddelas att han sysselsatte en lärning i sitt "Silfwer och

Guld arbete på Engelska sättet". Troligen syftar detta uttryck på den pressningsteknik som Trybom och Renander använde sig av. Det ligger annars nära till hands att tänka på pläter i samband med en engelsk metod att bearbeta silver. Men Renander tillverkade föremål av samma typ som Trybom, vilka stämplades som fullhaltigt silver. Om Renander hade drivit plätertilverkning vid sidan av sin silverhantering, hade han med all säkerhet varit tvungen att proba och stämpla dessa produkter med speciella stämplor, liksom argent haché-arbetarna måste lämna in sina föremål av försilvrad mässing till stämpling. Hans namn förekommer emellertid inte i kontrollverkets protokollböcker annat än i samband med ren silvertillverkning.

Renanders knivar och gafflar är så lika Tryboms att man knappast kan skilja den ena tillverkningen från den andra utan att se på stämplarna, bild 3—5 och 7. Trybom har mästarstämpeln IT eller ITB. Märkligt nog stämplar han ofta knivens stålblad med sitt namn, I. TRYBOM. Renander har stämpeln CGR — varken namnen eller stämplarna förekommer i Upmarks stämpelbok. Storleken på skaften varierar dock ganska kraftigt liksom vissa detaljer. Renander har i allmänhet större skaft än Trybom. Men i stort sett tycks båda ha arbetat med två huvudtyper. Det är graciösa och lätta skaft med en omisskännlig rokokoprägel, vilket är ganska sällsynt i fråga om svenskt mat-silver. Båda typerna är plastiskt utformade. Den ena har en oregelbundet formad spiral i toppen, som upplöses och långsamt flyter nedför skaftet i vida slingor, bild 5. Den andra får främst sin karaktär av en kraftigt utformad mussla som kröner det smidigt svängda skaftet, bild 3 och 4. Renander har dessutom tillverkat en annan typ, där skaftet är utfört som en pistolkolv, en vanlig form under rokokon ehuru ornamenten växlar, bild 6. Flera av knivarna har fått behålla sina ursprungliga blad med deras mjuka svängning. Tryboms båda knivar från 1780 och 1781 samt gaffeln, daterad 1783, med en stram vertikal reffling på skaften visar, att han följde med stilströmningarna och även försökte arbeta i gustaviansk stil, bild 7. Men samtidigt arbetade han även i rokokostil. Som förut nämnts minskade hans produktion under 1780-talet och den 11 december 1783

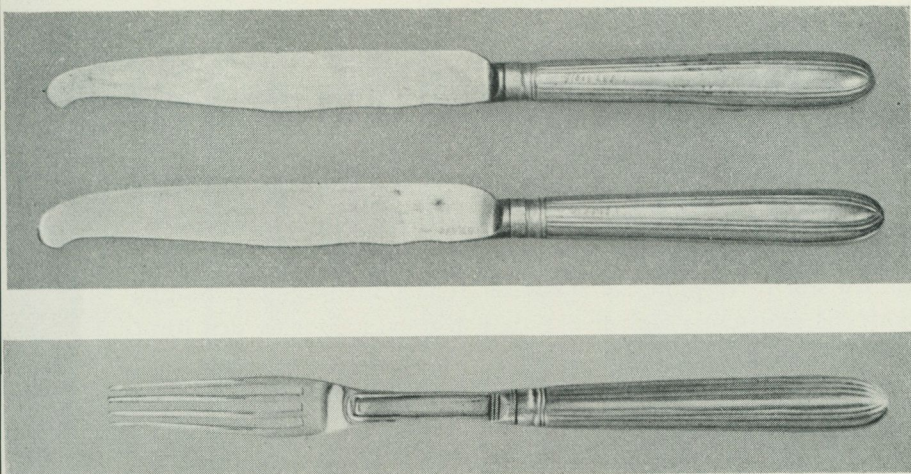

Bild 7. Knivar av Isac Trybom 1780, 1781, Nordiska museet 137 610, samt en gaffel av samma mästare från 1783, i privat ägo.

lämnade han in sin sista arbetssedel. Ur mantals- och kronotaxeringslängder för Stockholm är han försvunnen men dyker upp ännu en gång i stockholmspapper. Det är i bouppteckningen efter bruksbokhållaren Anders Renanders änka, Anna Holmberg, död den 30 december 1786. Bland barnen i ett föregående gifte nämnes där sonen Isac Trybom, guld- och silverarbetare i Eskilstuna. Bouppteckningen är undertecknad av sonen Carl Gideon Renander. Trybom återfinnes 1787 och ett par år framåt i mantalslängden över "Eskilstuna Fristad". Han har säkerligen haft en verkstad där av ett eller annat slag, då fristaden just var avsedd för metallarbetare, som befriades från kronoutsylder på villkor att de hade en verkstad. Silver tycks han inte ha stämplat där, ty kontrollverkets handlingar rörande Eskilstuna har ingenting att förtälja om hans fortsatta verksamhet.

Renander kan man däremot följa i kontrollverkets protokollsböcker ända till 1818. Han bodde först i närheten av sin broder och läromästare i kvarteret Skotten, Gamla Kungsholms Brogata 32—33 men flyttade på 1790-talet till Malmskillnadsgatan 23 i

kvarteret Upvaktaren. Enligt hustrun Magdalena Flodins bouppteckning 1809 ägdes huset av familjen. Mantals- och kronotaxeringslängderna visar att Renander endast hade sysselsättning för en gesäll och en lärgosse på sin verkstad. Tiden fram till sekelskiftet 1800 var han dock ganska produktiv — 1796 stämplade han exempelvis sammanlagt 767 lod, en ej föraktlig summa om man betänker att hans knivskaft vanligen vägde ett halvt lod stycket. Han förnyar sig emellertid inte; ännu på 1790-talet har han en stor tillverkning av rokokoskaft vid sidan av gustavianska skaft. Så sent som 1797 tillverkade han t. ex. knivar av den förut omtalade typen med musslan som Trybom hade utfört redan vid mitten av 1760-talet. Från teknisk synpunkt blev konkurrensen alltmera farlig för varje år. Från 1800-talets början finns en mängd tunna pressade skaft, tillverkade av Zethelius far och son m. fl. Renanders arbetssedlar från 1800-talet har ett helt annat utseende än de från 1700-talet. Han upphörde tydligen med sin exklusiva tillverkning av nästan enbart skaft och började göra snusdosor, teskedar, pipbeslag, ridikyllås osv. samt ett och annat knivskaft. Det var den typiske småguldsmedens tillverkning under 1800-talet, då ett par guldsmeder med Zethelius och senare Gustaf Möllenborg i spetsen tack vare bättre maskinell utrustning slog under sig större delen av guldsmedsproduktionen och lade monopol på allt utom den enklare och billigare tillverkningen. Den 26 februari 1818 stämplade Renander för sista gången och försvann sedan ur mantals- och kronotaxeringslängder. Någon bouppteckning är inte bevarad i Stockholms stadsarkiv. Från Renanders sista år som guldsmed finns bevarad en rund skål med svagt karnisformad profil och något utsvängd kant, daterad 1815.

Det finns flera exempel på att Tryboms knivar och gafflar bevarats i hela serier. I privat ägo finns exempelvis fjorton gafflar helt av silver med ätterna Beck-Friis' och Staël von Holsteins alliansvapen av samma typ som på bild 5. Kombinationen stämmer in på riksrådet greve Joakim Beck-Friis (1722—1797) och hans hustru friherrinnan Vilhelmina Staël von Holstein (1725—1786). En annan ägare har 25 knivar och 25 gafflar av "mussel"-modellen varav 19 resp. 15 har tillverkats av Trybom år 1779. De övriga tillhör Renanders produktion. En tredje serie i privat

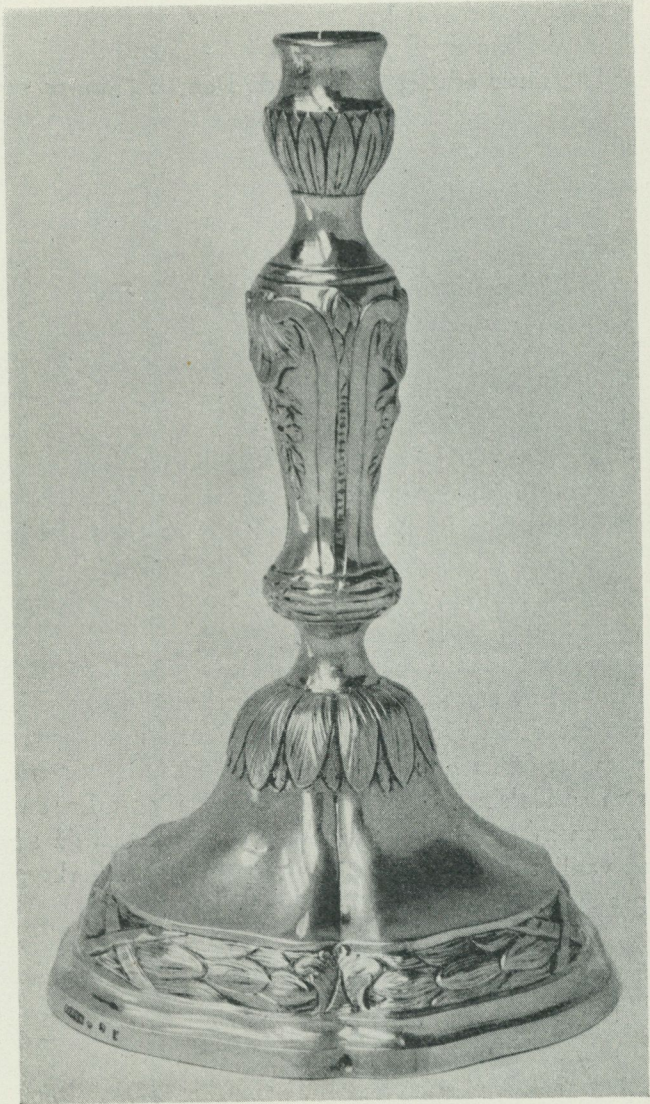

Bild 8. Ljusstake av silver. Skaftet pressat i två hälfter och hoplött. Stämplad av Isac Trybom 1775. I privat ägo.

ägo består av sju knivar och sju gafflar, dessutom har samma ägare två knivar av Renander, bild 4. Egendomligt nog är olika årsbokstäver ofta representerade i en och samma serie. Möjligen beror detta på att serierna kompletterats undan för undan och att man vid arvskiften inte givit akt på att föra samman föremål med samma årsbokstav.

Enligt Krünitz' *Oeconomische Encyclopädie* 1778 var den tvåhornade gaffeln vid denna tid ännu vanligast, men på franskt sätt tillverkades även tre- och fyrahornade gafflar. I Tryboms och Renanders produktion finns alla tre typerna, men endast de fyrahornade gafflarna är helt av silver. Sannolikt har dessa i första hand använts såsom dessertgafflar. De två- och trehornade gafflarna har däremot ståltänder. Fruktnivar med silverblad blir tämligen vanliga vid 1800-talets början. De förekommer inte i Tryboms tillverkning såvitt jag kunnat se. Renander redovisar däremot knivblad av silver på flera arbetssedlar från 1790-talet. En hel silverkniv med stämpeln CGR från 1796 har bevarats; jämte tillhörande gaffel är den försedd med grevliga ätten Horns vapen.

Tryboms och Renanders knivar och gafflar utgör en mycket liten del av den samtida silvertillverkningen i Stockholm. Men av allt att döma tycks den genom de nya metoderna i utförandet vara det första ledet i den standardiserade matsilverproduktionen, som nådde sin fulla utveckling under 1800-talet, då matbesticket var en av guldsmedernas viktigaste varor och då silvret blev ett så vanligt material för tillverkningen av matverktyg, att begreppet matsilver skapades.